

2. RELIGIOON JA POLIITIKA

RELIGIOON AMEERIKA ÜHENDRIIKIDE POLIITIKAS

ALAR KILP

Sissejuhatus

Lääneriikide all mõeldakse tavaliselt Lääne-Euroopa riike, Ameerika Ühendriike ja Kanadat. Teinekord lisatakse juurde ka Austraalia ja Uus-Meremaa. Nende seast on Ameerika Ühendriigid ainsaks riigiks, mille ühiskond on sügavalt usklik ja mille poliitikas täidab olulist rolli religioon. Kui viimastel kümnenditel on mitmel pool maailmas kasvanud religiooni poliitiline osakaal,¹ on selline areng lääneriikidest tugevalt puudutanud vaid Ameerika Ühendriike.

Paradoksaalne on seegi, et veel paarkümmend aastat tagasi oli sotsiaalteadlaste vaieldamatu veendumus: ühiskonna majanduslik ja poliitiline areng toob kaasa sekulariseerumise. Tänapäevaks on lääneriikide seas kõige enam militaarselt ja majanduslikult arenenud Ameerika Ühendriigid teistest märksa vähem sekulariseerunud² ning ka elanikkonna

¹ Jose Casanova on nimetanud usutraditsioonide tagasitulekut avalikku poliitikasse religiooni “deprivatiseerumiseks” tänapäeva ühiskonnas. Religiooni “deprivatiseerumist” võib mõista kui (nii protestantlike kui katoliiklike) kirikute soovi peale inimeste hingeeluga tegelemise ka järjest enam ühiskonna- ja poliitikaelus kaasa rääkida. Vt **J. Casanova**. *Public Religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. [Edaspidi *Casanova 1994*.]

² Ameerika Ühendriigid on selgelt täitnud vaid ühe viiest Donald E. Smithi välja toodud sekulariseerumise tunnusest, poliitilise süsteemi eraldamise religioonist (s.t

usklikkuse ja kiriku küllastatavuse tasemelt on Ameerika Ühendriigid lääneriikide seas esirinnas.³ Ameerika näib isegi muutuvat järjest religioossemaks.⁴

Mainitud kõrge usklikkuse tase ja religiooni kaasamine poliitikasse on põhjustanud suuri pingeid ning vastastikust mõistmatust Ameerika Ühendriike ja Lääne-Euroopa vahel.⁵ Eurooplased pigem taunivad kui soosivad religiooni avalikku rolli: prantslased ja sakslased pigem ei soovi näha usuliste pearättidega moslemeid koolides ja riigiasutustes, inglastele meenutab religiooni ja poliitika segunemise negatiivset mõju lõputu konflikt Põhja-Iirimaa ning Euroopa Liit ei soovinud oma põhiseaduslikku leppesse isegi viidet kristlikule pärandile. Veelgi enam, Lääne-Euroopa kirikud on kaotanud ka suure osa nii oma poliitilisest kui ühiskondlikust mõjust.

Sekulaarse Lääne-Euroopa äärmuslik näide on Prantsusmaa, kus vaid iga kahekümnes elanik käib kord nädalas jumalateenistusel,⁶ Ameerika Ühendriikides on see protsent 43.⁷ Ameerika Ühendriikides teenivad

riigi ja kiriku legaalselt üksteisest eraldatud). Ülejäänud tunnuste puhul — riik täidab varem religioonile kuulunud funktsioone; poliitilise kultuuri (poliitika “keeke”, legitiimsuse mõistmise) sekulariseerumine; poliitilise protsessi (identiteedi, oluliste poliitiliste küsimuste, huvigruppide ja erakondade) sekulariseerumine; poliitilise süsteemi domineerimine religiooni üle (nagu kunagises ateistlik-kommunistlikus Albaanias) — on küll kohane rääkida mõningasest sekulariseerumisest, kuid Lääne-Euroopa riikidega võrreldes on Ameerika Ühendriigid ikkagi märksa vähem sekulaarsed. **D. E. Smith.** Religion and Political Modernization: Comparative Perspectives. — Religion and Political Modernization: Comparative Perspectives. Ed. D. E. Smith. New Haven and London: Yale University Press, 1974. Lk 3–28.

³ Kui mitte arvestada iirlasi ja poolakaid, kelle usklikkus on tihedalt seotud rahvusliku identiteediga, on ameeriklased lääneriikide kodanike seas kõige vastuvõtlikumad piibellikele uskumustele ja käivad kõige sagedamini kirikus. **S. M. Lipset.** American Exceptionalism: A Double-Edged Sword. New York and London: W.W. Norton & Company, 1996. [Edaspidi *Lipset 1996.*] Lk 19.

⁴ **B. C. Anderson.** Secular Europe, Religious America. — Public Interest, 1/2004. Lk 143–159. [Edaspidi *Anderson 2004.*] Siin lk 146.

⁵ *Ibid.* Lk 144.

⁶ *Ibid.*

⁷ **Lipset 1996.** Lk 61.

kristlikud telejaamad kasumit, edukamaid kristlikke romaane müüakse miljonites eksemplarides,⁸ 39% Ameerika täiskasvanutest on uuestisündinud kristlased,⁹ ning ka evolutsiooniteooria pooldajaid on kolm korda vähem kui neid, kes usuvad, et Jeesus sündis neitsist.¹⁰ Euroopa tavadega sobib aga kõige vähem kokku moraalne-religioosne mõde USA poliitikas.

Seetõttu püüangi järgnevalt leida vastust kahele küsimusele. Esiteks, mille poolest on Ameerika Ühendriikide religiooni ja poliitika suhted tänapäeva lääneriikide seas ainulaadsed? Teiseks, mis on selle ainulaadsuse võimalikud põhjused?

Aktiivse usueluga riik

Ameerika Ühendriikide näol on tegemist kõige usklikuma Lääne ühiskonnaga. Robert Putnami hinnangul on Ameerika Ühendriigid “kõige rohkem Jumalat uskuv, religiooni järgiv ja kõige fundamentalistlikuma kristliku traditsiooniga riik.”¹¹

Kui ameeriklastega võrreldes on Kesk-Euroopa poolakate või ameeriklaste lõunanaabrite mehhiklaste seas rohkem neid, kes peavad

⁸ Tegemist ei ole kristlike romaanidega mitte ainult selle poolest, et autor on usklik või kirikuliige, vaid ka sisu poolest, mis räägib näiteks kas lõpuajast, Kristuse tagasitulekuga kaasnevast usklike ja uskmata vastandumisest või inglite ja deemonite vahelisest võitlusest. Kristuse tagasituleku ajal toimuvast usklike taevassevõtmisest ja uskmata kannatustest räägib ka Tim LaHaye ja Jerry B. Jenkinsi romaan “Left Behind”, mida aastaks 2001 oli müüdnud rohkem kui 17 miljonit eksemplari. **S. P. Huntington**. *Who Are We? The Challenges to America’s National Identity*. New York: Simon & Schuster, 2004. [Edaspidi *Huntington 2004*.] Siin lk 342.

⁹ Mõistega “uuestisündinud kristlane” peetakse Ameerika Ühendriikides silmas usulise pöördumise läbi elanud, seejärel vaimselt “uuesti sündinud”, pühendunud ning tihti ka konservatiivset ja piiblit sõna-sõnalt uskuvat kristlast. Kui 1980. aastatel oli USAs “uuestisündinud kristlasi” natuke vähem kui kolmandik, siis aastaks 1999 oli neid juba 39%. **Huntington** 2004. Lk 66.

¹⁰ **Anderson** 2004. Lk 154–155.

¹¹ **R. Putnam**. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2004. [Edaspidi *Putnam 2004*.] Siin lk 65.

Jumalat enda jaoks oluliseks,¹² siis pole ikkagi kahtlust, et Ameerika Ühendriikides on kõige fundamentalistlikum kristlus ja kõige enam kirikus käivad protestandid.¹³ Riigis, kus 69% elanikest usuvad kuradi olemasolusse,¹⁴ pole kuigi imekspandav, et ka riigijuhid mõistavad poliitilisi konflikte headuse ja kurjuse vaheliste jõudude võitlusena.

Iga kolmas ameeriklane jälgib usulist meediat, iga viies loeb iga päev piiblit¹⁵ ning 1989. aastal tehtud küsitluse kohaselt palvetab iga päev 58% ameeriklastest.¹⁶ Et ameeriklased on nii sagedased palvetajad kui ka innukad piiblilugejad, siis tunnevad nad hästi ka piibli mõisteid ja väljendeid. Neil ei ole raske oma riigijuhtidest aru saada ka siis, kui need oma sõnavõttudes piiblitsitaate kasutavad.

Ainulaadne protestantism

Ameeriklaste rahvusidentiteedile, kultuurile ja poliitikale on jätnud tugeva jälje puritaanlus.¹⁷ Juba ainuüksi see teeb Ühendriigid ainulaadseks protestantliku usutraditsiooniga riikide seas. Ka on Ameerika Ühendriikide konservatiivsed poliitilised jõud enam usulise kallakuga ning esindavad ja kaitsevad märksa innukamalt ja konkreetsemalt usulisi

¹² 1990–1991 aasta *World Values Surveys*'i küsitluste andmetel oli neid, kes peavad Jumalat enda jaoks oluliseks, ameeriklastega võrreldes rohkem vaid Türgis, Nigeerias, Poolas ja Mehhikos. **Huntington** 2004. Lk 366.

¹³ **Lipset** 1996. Lk 61.

¹⁴ *Ibid.* Lk 62.

¹⁵ **K. Wald.** Religion and Politics in USA. Washington: Congressional Quarterly Press, 1997. [Edaspidi **Wald 1997.**] Siin lk 12.

¹⁶ **T. G. Jelen, C. Wilcox.** Religion and Politics in an Open Market: Religious Mobilization in the United States. — Religion and politics in comparative perspective: the one, the few, and the many. Eds. T. G. Jelen, C. Wilcox. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. Lk 289–313. [Edaspidi **Jelen et al 2002.**] Siin lk 293.

¹⁷ **J. M. Murrin.** Religion and Politics in America from the First Settlements to the Civil War. — Religion and American Politics: From the Colonial Period to the 1980s. Ed. M. A. Noll. New York: Oxford University Press, 1990. Lk 19–43. Siin lk 33.

väärtusi (sh abordi- või homoseksualismivastasust) kui näiteks Lääne-Euroopa sekulaarsed kristlik-demokraatlikud erakonnad.

Ameerika Ühendriigid on ka protestantliku fundamentalismi¹⁸ kodumaaks ning selle peamiseks kantsiks läänemaailmas. Fundamentalismi jätkuvalle olulisusele viitab ka see, et kuigi kirikuliikmete arv on viimasel poolel sajandil püsinud enam-vähem muutumatuna,¹⁹ on viimastel kümnenditel oma liikmeid kaotanud USA traditsionaalsed protestantlikud kogudused (metodistid, episkopaalid, presbüterlased, luterlased).²⁰ Evangelikaalsete,²¹ konservatiivsete ja karismaatiliste²² protestantlike kirikute ja katoliku kiriku liikmeskond on aga kasvanud.²³

Lisaks fundamentalismile on Ameerika Ühendriigid ka pea ainus lääneriik, kus esineb kristlikku terrorismi. Ehkki valdav enamik kristlikest kogudustest mõistab sealse kristliku terrorismi hukka, on kristlikul traditsioonil põhinevad vägivaldsed liikumised rünnanud valitsushooneid,²⁴ abordikliinikuid ja abortitegevaid arste.²⁵ Abort on legaalne ka paljudes Lääne-Euroopa riikides, kuid vaid USA-s on see küsimus põhjustanud vägivalda.²⁶

¹⁸ Üldmõistena viitab fundamentalism sellisele tänapäeva religiooni vormile, mis sekkub poliitikasse, on vastu ühiskonna ja poliitika sekulariseerumisele ning püüab taastada ühiskonnas traditsioonilisi usu- ja moraalinorme. Kristliku fundamentalismi eripäraks on uskumus, et piibel on sõna-sõnalt Jumalast inspireeritud. **K. Wald**. Religion and Politics in the United States. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003. [Edaspidi *Wald 2003*.] Siin lk 146.

¹⁹ **Wald 2003**. Lk 8–9.

²⁰ **Huntington 2004**. Lk 341.

²¹ Evangelikaalsed kristlased peavad piiblit peamiseks jumaliku ilmutuse allikaks.

²² Karismaatilised kristlased usuvad, et Jumal on andnud usklikele vaimuannid, mille abiga nad tervendavad haigeid, ajavad välja kurje vaime ja räägivad võõrastes keeltes.

²³ **Putnam 2000**. Lk 77.

²⁴ Tuntuimaks näiteks on 1995. aastal sooritatud pommirünnak Oklahoma föderaalhoonele, mille käigus hukkus 168 inimest.

²⁵ Kristlikust terrorismist ülevaate saamiseks vt **M. Juergensmeyer**. Terror in the mind of God: the global rise of religious violence. Berkeley: University of California Press, 2002. Teine peatükk "Soldiers for Christ". Lk 19–43.

²⁶ **Lipset 1996**. Lk 67.

Religiooni olulisus poliitilistel valimistel

Religioon pole päris tähtsusetu ka Lääne-Euroopas toimuvatel poliitilistel valimistel, kuid seda ei saa siiski võrrelda funktsiooniga, mida religioon Ameerika Ühendriikide poliitilistel valimistel täidab.

Religioon on olnud peamiseks valimiseelistuse näitajaks kogu Ameerika Ühendriikide ajaloos.²⁷ Tavaliselt on enamiku regulaarselt kirikuskäijate häältest saanud vabariiklased ning suurema osa nende häältest, kes kunagi kirikus ei käi, on saanud demokraadid.²⁸ See on aga vaid jäämää tipp.

Viimaste aastakümnete presidendivalimised on näidanud, et olgu kandidaat vabariiklaste või demokraatide poolt, valituks osutub ta kõige tõenäolisemalt vaid siis, kui ta ei ole mitte ainult usklik, vaid avalikustab ka oma usulis-moraalseid veendumusi, käib kirikus ning viitab oma sõnavõttudes ja kõnedes Jumalale, religioonile ja usule. Kõigil valituks osutunud presidendikandidaatidel on olnud tugev side religiooniga.²⁹ Väljenduda võib religioon poliitikas küll erinevalt — kas eelkõige presidendi isiklike veendumustena või vahendina sise- ja välispoliitikas, kas sõjaliste konfliktide või dialoogi ja lepituse teenistuses.

1976. aastal valiti presidendiks demokraat, baptist ja Ameerika ajaloo üks kõige usklikumaid presidente³⁰ Jimmy Carter (president aastatel

²⁷ **G. M. Marsden.** Afterword: Religion, Politics, and the Search for an American Consensus. — Religion and American Politics: From the Colonial Period to the 1980s. Ed. M. A. Noll. New York: Oxford University Press, 1990. Lk 380–390. Siin lk 380.

²⁸ Näiteks võib tuua 2000. aasta presidendivalimised, kus vabariiklaste kandidaat George W. Bush sai 63% nende häältest, kes käivad vähemalt korra nädalas jumalateenistusel. Seevastu Al Gore sai nende häältest 36%. Mitte kunagi kirikus käijate häältest sai Gore 61% ja Bush 32%. **Huntington** 2004. Lk 353.

²⁹ Kuigi demokraatide parteil on väiksem aktiivsete kirikuskäijate toetus, on religioon oluline ka valdavale enamikule demokraatide pooldajatest, igast kümnest ameeriklasest üheksa (seetõttu ka enamik demokraatide valijatest!) samastab end mõne usu-traditsiooni või kogudusega. **Wald** 2003. Lk 8–9.

³⁰ **K. Lejon.** Reagan, Religion and Politics. The Revitalization of “a Nation under God” during the 80s. Lund: Lund University Press, 1988. [Edaspidi *Lejon 1988.*] Siin lk 188.

1977–1981). Carter toonitas oma valimiskampaanias usulisi väärtusi, oli sage kirikuskäija ja uuestisündinud kristlane, kes tundis kaasaegsete teoloogide kirjatöid ja kellel oli ka kristliku misjonitöö kogemus.³¹ Carteri usuline pühendumus kandis ka selgeid puritaanluse märke, mis väljendusid enesedistsipliinis, pühendumises korrale ja rängale tööle. Baptistina pooldas ta riigi ja kiriku jäika lahutatust³² ning oma poliitilis-moraalse “ristisõjana” nägi ta inimõiguste kaitset kõikjal maailmas.³³

Kuigi vabariiklasest presbüterlane Ronald Reagan (president aastatel 1981–1989) polnud niivõrd pühendunud individuaalsele usuelule kui Carter, toonitas Reagan presidendiks oleku ajal religiooni poliitilist mõõdet palju enam kui Carter, kes püüdis hoida usu ja poliitika teineteisest lahus. Kristlikud neokonservatiivid lootsid Reaganilt piibellike põhimõtetega eetilise ühiskonna taastamist Ameerikas³⁴ ning Reagan andis sellistele lootustele ka piisavalt alust: ta algatas seaduseelnõusid, mis pidid taastama palved üldkoolides ja keelama aborti,³⁵ kõneles kristlike parempoolsete (*Religious Right*) kogunemistel, lasi Valges Majas pidada usulisi tseremooniaid (Carter näiteks keeldus jumalateenistuste pidamisest Valges Majas!³⁶), nägi toonast konflikti Nõukogude Liiduga voorusliku USA ja kurjuse impeeriumi vastandumisena³⁷ ning tema piiblihitsaatidega kaunistatud kõned andsid kriitikutele aluse väita, et usurühmitused on tunginud Valgesse Majja.³⁸

Vabariiklase George Bush seniori (president aastatel 1989–1993) tagasihoidlik usuelu episkopaalkirikus võinuks ohustada tema võitu presidendivalimistel, kui teda poleks 1988. aastal päästnud ta poeg, tänane USA president, kes oma usuliste väärtuste ja veendumustega

³¹ Wald 1997. Lk 154.

³² *Ibid.* Lk 155.

³³ *Ibid.* Lk 154.

³⁴ Lejon 1988. Lk 195.

³⁵ M. Sterr. Macht der US-Lobbyisten. — Internationale Politik. 2/2000. Lk 35–41. [Edaspidi Sterr 2000.] Siin lk 37.

³⁶ Wald 1997. Lk 155.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Sterr 2000. Lk 38.

suutis tugevdada toetust oma isale ka usuliselt pühendunuma valijaskonna seas.

Demokraat Bill Clinton (president aastatel 1993–2001) meenutas paljuski Jimmy Carterit, sest ka Clinton oli baptist, kelle jaoks religioon ei väljendunud mitte niivõrd välispoliitika mõtestamise või piibli põhineva ühiskonnana, vaid individuaalse usulise pühendumisena.³⁹

Vabariiklane ja metodist George W. Bushi (president alates 2001) usuelu on lugejale ilmselt ajakirjandusest juba tuttav. Bush ise on oma usuelu kohta öelnud: “Ma oleks veel tänagi alkohoolik, kui poleks olnud seda, mida Kristus mu elus tegi.”⁴⁰ Vastandina Jimmy Carterile, kes hoidis religiooni eraelu sfääris ja eemal päevapoliitikast ning kelle missiooniks oli pigem rahu (tema presidendiks oleku ajal sõlmiti Camp Davidi rahulepe (1978) Iisraeli ja Egiptuse vahel), edendab Bush usulise maailmanägemuse kaudu, milles vaenlased kehastavad absoluutset kurjust⁴¹ ja Ameerika Ühendriikide vastased jõud “kurjuse telge”,⁴² pigem konflikte kui rahu.

Religioon võib Ameerika Ühendriikide riigijuhtimises täita erinevaid funktsioone, kuid religiooni olemasolu iseenesest on möödapääsmatult vajalik juba presidendiks saamisel. See on väga suur erinevus võrreldes Lääne-Euroopa riigijuhtimise traditsiooniga, kus ei peeta heaks tavaks seda, kui inimesed kasutavad poliitikas oma isikliku usuelu avalikustamist või mõtestavad poliitikat usuliselt.

³⁹ Clinton tavatses näiteks käia nelipühi ärkamiskoosolekutel ning hindas eelkõige südametunnistuse vabadust, millega võib seletada nii Clintoni seksiskandaale kui ka mõningast abordiõiguste ning homoseksualistide õiguste toetust armees. **Wald** 1997. Lk 156.

⁴⁰ “*I’d still be drinking, if it weren’t for what Christ did in my life.*” **Anderson** 2004. Lk 157.

⁴¹ **M. Juergensmeyer**. Holy Orders: Religious Opposition to Modern States. — Harvard International Review. 1/2004. Lk 34–38. [Edaspidi **Juergensmeyer** 2004.] Siin lk 35.

⁴² **T. F. Pettigrew**. Peoples Under Threat: Americans, Arabs, and Israelis. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 1/2003. Lk 69–90. Siin lk 79.

Ameerika Ühendriikide ainulaadsuse põhjused

1. Riigi ja kiriku suhted

Ameerika Ühendriikides pole kunagi olnud euroopalikku feodaalkorda, kuningavõimu (absoluutsest monarhiast rääkimata), aristokraatiat ega ka riigikirikut.⁴³ Euroopa usuelus domineerisid maisele võimule allutatud (anglikaani, luteri, õigeusu, katoliku⁴⁴) riigi- või rahvuskirikud, mille juurde tekkisid hiljem neile vastanduvad sektid. Ameerika Ühendriikides aga riigikirikut ei olnud, mistõttu polnud seal ka põhjust sektide tekkeks. Tulemuseks olid denominatsioonid ehk üksteist mittevälisavad kristlikud kogudused ja kirikud.⁴⁵

Riigikirikud ja denominatsioonid erinesid üksteisest mitmel moel: denominatsioonidega liitusid inimesed enamasti vabatahtlikult, riigikirikuga valdavalt peretraditsioonide või sünnijärgse ristimise tõttu;⁴⁶ denominatsioonid olid isemajandavad, riigikirikud sõltusid riigi toetusest.⁴⁷

⁴³ Casanova 1994. Lk 29.

⁴⁴ Katoliiklike kirikute puhul väljendus see nn “gallikaani kirikus”, mis pooldas paavstivõimu asemel suuremat kohalike piiskoppide ja maiste valitsejate võimu kiriku juhtimises. Gallikanism vastandus ultramontanismile, mis pooldas paavsti võimu katoliiklike kirikute üle sõltumata riigist ja piirkonnast. Prantsuse katoliku kirik võttis omaks gallikanismi 17. sajandil, hiljem levis selline rahvusliku katoliku kiriku vorm ka Madalmaadesse, kohati ka Saksamaa ja Itaalia aladele. 19. sajandi käigus aga kaotas gallikanism oma mõju. Esimesel Vatikani Kirikukogul (1869–1870) tugevdati paavsti universaalset võimu piirkondlike kirikute üle ning gallikanism mõisteti hukka kui hereesia.

⁴⁵ Denominatsioonideks hakkasid end nimetama 17. sajandi Inglismaal mitmed usugrupid (presbüterlased, baptistid jt), kes olid lahku löönud Inglise riigikirikust, kuid ei tahtnud, et neid peetaks riigile mitte-ustavateks ja laiemast kristlikust usutraditsioonist kõrvalekaldunud sektideks. Mõistega “denominatsioon” viidatakse tänapäeval usugruppidele, mis tunnustavad kehtivat ühiskondlikku korda ning on sallivad üksteise uskumuste ja usutavade suhtes. **W. H. Swatos, Jr.** Denomination. — Encyclopedia of Religion and Society. Ed. W. H. Swatos. Walnut Creek: Altamira Press, 1998. <http://hrr.hartsem.edu/ency/denomination.htm>, 19.05.05.

⁴⁶ **J. Haynes.** Religion in global politics. London: Longman, 1998. Siin lk 20.

⁴⁷ **Lipset** 1996. Lk 19.

denominatsioonides oodati usklikelt eelkõige oma südametunnistuse, riigikirikutes aga kiriku õpetuse järgimist,⁴⁸ denominatsioonid olid enamasti organiseeritud “vendluse” tüüpi, riigikirikud hierarhilise struktuuriga institutsioonideks.⁴⁹

17. sajandi keskpaigaks oli enamikus Ameerika kolooniates etableeritud⁵⁰ kirikuid,⁵¹ kuid usuline sallivus oli Ühendriikide iseseisvumise ajaks laienenud juba kümnele suuremale denominatsioonile.⁵² Ameerika Ühendriikide rajajad võtsid tärnanud usulist paljusust arvesse ning USA konstitutsiooniga loodud riigi ja kiriku eraldatus soodustas usulise paljususe arengut veelgi.

Ameerika Ühendriikide konstitutsiooni esimene parandus (võeti vastu aastal 1789) algab sõnadega “Kongress ei tohi anda välja ühtegi seadust, mis etableeriks religiooni või takistaks vaba usupraktikat.”⁵³ Riik ei tohtinud seega eelistada ühte kirikut või religiooni teiste kirikute ja religioonide ees, kuid samas ei tohtinud ka piirata usuvabadust. Selliselt määratletud riigi ja kiriku eraldatus teineteisest on aidanud säilitada religiooni olulisust ühiskonnas.

⁴⁸ Seymour Martin Lipset kirjeldab denominatsiooniliste koguduste suhtumist moraali järgimiselt: “Ameerika sektid eeldavad inimloomuse võimet saada täiuslikuks ning on loonud moralistliku rahva... Kirikud [seevastu] toonitavad loomupärast patust, inimlikku nõrkust ning ei oota, et inimesed või rahvad järgiksid kõikjal ühtesid moraalnorme... sektide järgijad reageerivad moraalnormide eiramise suhtes palju ägedamalt.” **Lipset** 1996. Lk 20.

⁴⁹ *Ibid.* Lk 60–61.

⁵⁰ Etableeritud kirik — riigivõimu poolt kas legaalselt (riigikirikuna) või muul moel (nt majanduslikult) privilegeeritud kirik.

⁵¹ Piirkonniti privilegeeritud kirikud said valitsuselt rahalist toetust, lahusulistele määrati karistusi ning koloniaalvõimudel oli kontroll kirikute tegevuse üle. **S. V. Monsma, C. J. Soper.** *The Challenge of Pluralism. Church and State in five Democracies.* Lanham: Rowman & Littlefield, 1997. [Edaspidi **Monsma et al 1997.**] Siin lk 18.

⁵² **Jelen et al** 2002. Lk 290.

⁵³ “*Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof...*”

Adam Smith täheldas juba 18. sajandil, et riigikiriku süsteem toodab usulist leigust, usuline pluralism aga usulist aktiivsust.⁵⁴ Riigikirikus väheneb aegamööda vaimulike usuline motiveeritus ja ka usulised nõudmised nii vaimulikele kui ka kirikuliikmetele, sest kirikutööks vajalikud vahendid tulevad riigi käest. Vabakirikute vabas konkurentsivõimelises peavad aga kirikud pühendumata rohkem oma inimeste individuaalsele usuelule, sest see on valdkond, milles nad peavad olema konkurentsivõimelised ja millest sõltub nende tegevuseks vajalik sissetulek.⁵⁵ Ameerikas tekkinud usuline paljusus põhjustas innukat evangelismi ja usulist entusiasmi, mis tõi kaasa 18. ja 19. sajandi suured usulised ärkamised (*Great Awakenings*).

Lisaks usulisele innukusele on kirikute konkurents "vabal religiooniturul"⁵⁶ sundinud kirikuid kohandama oma sõnumeid inimeste reaalsete vajadustega. Nii on tänases Ameerika protestantlikus religioonis saanud Vana Testamendi keelavast ja vihasest jumalusest "Jumal kui terapeut,

⁵⁴ "Privilegeeritud ja rahaliselt toetatud religiooni vaimulikud muutuvad tihti haritud ja elegantseteks inimesteks, kellel on kõik džentelmeni omadused..., kuid aegamööda kalduvad nad kergelt kaotama neid omadusi, nii häid kui halbu, mis andsid neile meelevalja ja mõju alama klassi inimeste üle ning mis võib-olla olid nende religiooni edu ja privilegeerimise põhjuseks." Tsitaat on tõlgitud väljaandest: **A. Smith**. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Oxford: Clarendon Press, 1976. Lk 789.

⁵⁵ **L. Iannaccone**. *The Consequences of Religious Market Structure*. Adam Smith and the Economics of Religion. — *Rationality and Society*, 2/1991. [Edaspidi *Iannaccone 1991*.] Siin lk 156–177.

⁵⁶ Nn religioonituru teooria kohaselt tõuseb inimeste huvi toodete arvu kasvades usulisel vabaturul samamoodi nagu majanduslikul vabaturul. Kuid erinevalt majanduslikust turust, kus näiteks üks autofirma võib teoreetiliselt pakkuda igat liiki autosid (suuri ja väikseid, kalleid ja odavaid, sõidu- ja veoautosid jne), on usuline tootja (nt kristlik kirik) sunnitud juba religioonist endast tulenevalt pakkuma küllaltki ühesugust toodet. Kirik ei saa olla samaaegselt monoteistlik, panteistlik ja polüteistlik. Kui aga kirik saavutab riigikiriku staatuse, siis toimib ta sarnaselt monopolse firmaga, mis sunnib inimesi tarbima vaid ühte toodet. Inimeste usulised eelistused võivad olla teinekord isegi palju mitmekülgsemad kui näiteks eelistused autode suhtes. Ameeriklaste usuliste eelistuste erinevuste tõttu on tänapäeval Ameerika Ühendriikides üle 2000 erineva denominatsiooni. **Iannaccone 1991**. Lk 163.

majanduslik nõuandja, spordi treener, sõber, stabiilse pereelu, majandusliku jõukuse, vaimse ja füüsilise tervise ning seksuaalse rahulolu allikas”.⁵⁷

Kriitikud ütlevad küll, et kirikud pole enam olulised mitte tõe või usu, vaid kasulikkuse pärast.⁵⁸ Kirikud on kohandanud end nii tänapäeva inimese vajaduste, kiire elutempo kui ka tarbimiskultuuriga.⁵⁹ Seda võib pidada heaks või halvaks, kuid sellisena on usuelu säilinud aktiivsena (sh enamikule ameeriklastest ka mõttekana). Robert Putnam viitab isegi andmetele, mille kohaselt on Ameerika Ühendriikides kirikus käimise tase vaba religioonituru tõttu alates iseseisvumisest (1776), mil kirikutesse kuulus umbes 17% ameeriklastest, kasvanud järjest kuni aastani 1980, mil juba 62% ameeriklastest olid kirikuliiemed.⁶⁰

2. Religioon iseenesest pole olnud demokraatia vastu

Religiooni olulisus ühiskonnas tuleneb ka sellest, et Ameerika Ühendriikide ajaloos pole religioon iseenesest kunagi olnud demokraatia vastu. Usulise paljususe tõttu pole religioon vastandunud demokraatiaga ega jäänud üleminekul demokraatialle kaotajate poolele. Prantsusmaal oli enne Prantsuse revolutsiooni üksainus kirik, mis oli tihedalt riigivõimuga seotud. Seetõttu kõik, kes polnud rahul vana valitsemiskorraga (mitte ainult katoliku kirikuga), koondusid religioonivastasesse leeri ehk religiooni kui religiooni vastu.⁶¹

⁵⁷ Wald 1997. Lk 15.

⁵⁸ S. Bruce. Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults. Oxford: Oxford University Press, 1996. [Edaspidi *Bruce 1996.*] Lk 136.

⁵⁹ Ühes Houstoni 18 000 liikmega baptistikirikus on Steve Bruce'i sõnul “võimlemisruum, teater, lastesõim, mullivannid, kergejõustikuhall, ujula, restoran, kunsti- ja käsitööpood, raamatupood ning kusagil leidub ka koht, kus palvetada.” Bruce 1996. Lk 136.

⁶⁰ Putnam 2000. Lk 65.

⁶¹ Vana korra vastased sotsiaalsed jõud, mis püüdsid kukutada Prantsuse kuningavõimu, ei pettunud mitte üksnes katoliku kirikus, vaid religioonis üldse. Bruce 1996. Lk 132.

Usuliselt pluralistlikes oludes (nagu Ameerika Ühendriikides) võib teatud kiriku või koguduse mõju väheneda, kui seda esindav ühiskondlik grupp kaotab oma ühiskondlikku mõju, kuid ühe või teise ühiskondliku grupi tõusu või languse tõttu ei tõuse ega lange veel religioon tervikuna. Ühiskonnas, kus domineerib aga vaid üks või kaks religiooni, võib religioon samastuda riigi, kodanluse või piirkondlike huvidega ning nii võib usu-vastasusest saada poliitilise opositsiooni peamine sümbol.⁶²

Kui Prantsusmaal rünnati kirikut rohkem sellepärast, et see oli poliitilise vastase liitlane, siis Ameerika Ühendriikide usuline paljusus ja loodud konstitutsiooniline kord välistasid sellise seose tekke ning aitasid kaasa religiooni vabale arengule.⁶³

Euroopa demokraatia traditsioon oli religiooni tihedate seoste tõttu maise võimuga algusest peale valdavalt religioonivaenulik ja ka katoliku kirik vastas omalt poolt samamoodi kuni 1960. aastateni.⁶⁴ Põhjus, miks Ameerikas pole religioon kaotanud oma ühiskondlikku ja poliitilist elujõudu, ei seisne selles, et Ameerika Ühendriigid on protestantliku, Prantsusmaa katoliikliku usutraditsiooniga. Ka mitmes katoliiklikus riigis, kus pole kunagi olnud demokraatiavastast absolutistliku monarhia ja riigikiriku liitu (nt Iirimaa ja Poola), on usklikkuse tase tänini kõrge.⁶⁵

Ameerika Ühendriikides pole religioon demokraatiaga vastandunud, kuid see ei tähenda, et usklikud pole olnud poliitikas aktiivsed. Kristlased

⁶² **M. Chaves, D. E. Cann.** Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure. — *Rationality and Society*, 3/1992. Lk 272–290. [Edaspidi *Chaves et al* 1992.] Siin lk 276.

⁶³ Ameerika Ühendriikide rajajad ei püüdnud religiooni võimalusi piirata, vaid aidata kaasa selle vabale arengule. **Anderson** 2004. Lk 153.

⁶⁴ Katoliku kiriku hoiak pöördus otsustavalt demokraatia kasuks 1963.–1965. aastal aset leidnud II Vatikani kirikukogul. Hoiaku muutus tõi kaasa kolmanda demokraatiseerumise laine, mille tulemusel enamik aastatel 1974–1990 demokraatiale üle läinud riikidest olid katoliiklikud. Vt **S. P. Huntington.** *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century.* Norman: University of Oklahoma Press, 1991.

⁶⁵ Olulisem katoliku kiriku enda pikaajalisest negatiivsest suhtumisest demokraatiasse on küsimus, kas kirik on olnud liidus demokraatiavastase poliitilise jõuga. Nii Iirimaa kui ka Prantsusmaa on katoliikliku usutraditsiooniga riigid, kuid iirlasi käib regulaarselt kirikus umbes 6–7 korda rohkem kui prantslasi. **Chaves et al** 1992. Lk 278.

on sekkunud poliitikasse ja juhtivad poliitikud on olnud kirikute liikmed,⁶⁶ kuid usulise paljususe tõttu pole religioon iseenesest kunagi samastunud vaid ühe konkreetse poliitilise jõuga.

19. sajandil toimunud Ameerika kodusõjas (1861–1865) õigustasid mõlemad pooled oma seisukohti usuliselt — orjapidajad leidsid piiblist õigustust orjapidamisele, orjad lugesid Vanast Testamendist välja üleskutse vastupanule ja mässule.⁶⁷ Samamoodi oli mustanahaliste kodanikuõiguste liikumises (1955–1965), kus oli usklikke ja kirikuid nii rassilise segregatsiooni poolt kui ka vastu.

Ameerikas on tuhandeid erinevaid usurühmitusi, mistõttu ei ole ühtegi, mille mõjuvõim ulatuks üle kõigi teiste. Seega ei võta ka erinevad hoiakud moraaliküsimuste suhtes vormi “ateism usu vastu” või “kirikumeelsus kirikuvastasuse vastu”, vaid väljenduvad lihtsalt erinevas usklikkuses ja kuulumises erinevatesse denominatsioonidesse.

3. Tsiviilreligioon

Ameeriklaste usklikkust, samuti poliitika nägemist usu valguses tugevdab kindlasti ka tsiviilreligioon. Kuigi riik ja kirik on teineteisest eraldatud, on Ameerika Ühendriikide rajamisest saadik ameeriklasi ühendanud tsiviilreligioon. Tsiviilreligiooni üheks väljenduseks on vanne, mida oma ametisse astumise päeval Ameerika presidendid annavad, korrates käsi piiblit esimese presidendi George Washingtoni 30. aprillil 1789. aastal öeldud sõnu: “Nii aidaku mind Jumal”. Robert Bellah uuris Ameerika Ühendriikide presidentide kõnesid⁶⁸ ning leidis, et selline presidentivande andmise protseduur on üheks osaks ameeriklaste tsiviilreligioonist, mis annab võimule usulise legitiimsuse, usulise õigustuse. Tsiviilreligiooni ilminguks on ka väljend “*In God We Trust*” (“Me usume Jumalasse”) ameeriklaste rahatähel dollaril.

⁶⁶ Kõige rohkem Ameerika Ühendriikide presidente on kuulunud episkopaal- või presbüterlikku kirikusse.

⁶⁷ Wald 2003. Lk 20.

⁶⁸ Bellah avaldas oma uurimuse tulemused 1967. aastal ajakirjas Daedalus pealkirjaga “Tsiviilreligioon Ameerikas”.

Tsiviilreligioon ei ole tavaline religioon, see ei ole seotud ühegi konkreetse kirikuga, sellel ei ole usutunnistust ega liikmeskonda.⁶⁹ Tsiviilreligiooni sisuks on usulised veendumused ja sümbolid, millele ameeriklaste riigijuhid oma kõnedes viitavad. Nendeks sümboliteks on mõisted nagu “valitud rahvas”, “töötatud maa”, “piibli väärtustel põhinev ühiskond”, “jumalik ühiskond, mis on eeskujuks kogu maailmale” ja dualistlik arusaam maailmast, mis jaguneb kahe vastandliku jõu — Jumala ja tema rahva ning kuradi ja tema järgijate — vaheliseks lahinguväljaks.⁷⁰

Selline ideede, sümbolite ja väärtuste kogum annab inimestele kokkukuuluvustunde ning aitab neil eristada end teistest rahvastest ja kultuuridest.⁷¹ 19. sajandil ühendas tsiviilreligioon Ameerika protestante⁷² (see väljendus eelkõige koolides õpetatavas üldkristlikus religiooniõpetuses) ning oli mõeldud selleks, et sotsialiseerida demokraatlikku ühiskonda riiki saabuvaid katoliiklastest immigrante.⁷³ Pärast Teist maailmasõda on Ameerika tsiviilreligioon hõlmanud ka katoliiklasi, juute, mustanahalisi, moslemeid ja teiste uskude esindajaid.

1960. ja 1970. aastatel hakkas ameeriklaste ühtsustunne lagunema: koolides keelati usulised palvused, seadustati abordiõigus, ühiskonda lõhestasid ka kodanikuliikumine, Vietnami sõja vastasus ja Watergate'i afäär.⁷⁴ Kui varem oli ühiskondlik lõhe “varasemate ja hilisemate immigrantide vahel” ning tsiviilreligioon pidi sotsialiseerima ühiskonda viimaseid, siis nüüd hakkas tugevnema lõhe konservatiivsete ja liberaalsete väärtuste pooldajate vahel.⁷⁵

Vajadusest tugevdada taas kord ameeriklaste ühiseid väärtusi kirjutas Samuel Huntington oma eelmisel aastal ilmunud raamatus “Who Are

⁶⁹ Wald 1997. Lk 60.

⁷⁰ Lejon 1988. Lk 162–167.

⁷¹ Wald 1997. Lk 60.

⁷² Monsma *et al* 1997. Lk 24.

⁷³ *Ibid.* Lk 23. Katoliku kirik oli tol ajal nii rahvusriigi, demokraatia kui ka individualismi vastane. M. K. Kik. Church and State. The Story of Two Kingdoms. New York: Thomas Nelson & Sons, 1963. Siin lk 135.

⁷⁴ D. B. Billings, S. L. Scott. Religion and Political Legitimation. — Annual Review of Sociology, 1994. Lk 173–201. Siin lk 177.

⁷⁵ *Ibid.*

We". Ta toonitas, et Ameerika ühiskonnas ei ole süvenemas mitte niivõrd konservatiivsete ja liberaalsete väärtuste, vaid taas kord "varasemate" ja "hilisemate" immigrantide vaheline pinge ja konflikt. Huntington vihjab seejuures ladinaameerika päritolu elanike arvu kasvule ning ameeriklaste angloprotestantliku identiteedi kaotamise ohule.

Tsiivilreligioon on olnud Ameerika Ühendriikide riigi ja ühiskonna üheks alustalaks algusest peale ning ei ole tänaseni oma tähendust minetanud.

4. Puritaanlik arusaam valitsusvõimust ja poliitikast

Põhjus, miks veel tänapäevalgi enamik ameeriklasi (küsitluste kohaselt) arvavad, et Jumal on Ameerika demokraatiat juhtivaks moraalseks jõuks, et poliitika ja ühiskond on headuse ja kurjuse vastandumise ala, kus Jumal võitleb kuradiga (sh poliitika lahutamatu seos moraaliga), seostub Ameerika puritaanliku pärandiga.⁷⁶

Kuigi arvuliselt ei olnud Ameerika esimeste kolonistide seas puritaane palju,⁷⁷ oli nende teoloogial, nägemusel inimesest, usust ja ühiskonnast selline suunav mõju, et 19. sajandiks valitses puritaanlik nägemus kogu Ameerika Ühendriike.⁷⁸

Poliitika jaoks olid olulised eelkõige kaks puritaanliku mõtlemise elementi: lepingu teoloogia ja inimkonna moraalne patusus. Nii nagu Jumal tegi lepingu Aabrahamiga, nii otsustasid teha ka puritaanid Jumalaga lepingu, mille kohaselt nemad kohustusid Ameerikasse jõudes elama Jumala rahvana, looma Jumalale meelepärase ja piibelliku ühiskonna, Jumal lepingu teise osapoolena kohustus neid selle eest õnnistama. Sellise vabatahtliku lepingu vormis ei mõistetud mitte ainult kogudusi, millega inimesed vabatahtlikult lepingu sõlmides liitusid, vaid hiljem ka suhteid Inglismaa kuningaga ja osariikidevahelisi suhteid Ameerika föderatsioonis. Kui teised rahvad lugesid piiblist välja Jumala käsu alistumiskohustusest (tihti absolutistlikule) valitsusele, mõistsid puri-

⁷⁶ Lipset 1996. Lk 63.

⁷⁷ Puritaanliku pärandi viisid Ameerikasse peamiselt presbüterlased ja kongregatsionalistid. Lejon 1988. Lk 163.

⁷⁸ Wald 1997. Lk 44.

taanid suhet rahva ja valitsuse vahel vastastikuste kohustuste suhtena. Kui Inglise kuningas George III ei täitnud enam oma kohustusi, peeti vastupanu Jumala seadusi eiravale valitsusele usuliseks kohustuseks.⁷⁹

Teine oluline puritaanlik pärand on inimkonna loomupärase patuse toonitamine. Puritaanid olid ühelt poolt väga nõudlikud inimese individuaalse moraali suhtes, teiselt poolt aga jälgisid ka, et inimeste kätte ei usaldataks liigset võimu. Nii kujundati Ameerika võimustusüsteem mitmest, üksteist kontrollivast ja tasakaalustavast harust. Eesmärgiks oli piirata valitsuse võimu reeglite ja seadustega niivõrd, et inimvoorse hooleks ei jääks mitte midagi sellist, mida on võimalik tagada seaduse või konstitutsiooniga.⁸⁰

Sellise hoiaku tõttu on ameeriklased suhteliselt küünilised poliitika ja poliitikute suhtes ning soovivad aeg-ajalt puhastada poliitikat, valides poliitilistesse ametitesse seni veel poliitikast rüvetamata inimesi — inimesi, kes on näidanud end mõnel teisel alal (astronaute, kindralid, ärijuhte, näitlejaid).⁸¹ Seymour Martin Lipset on öelnud isegi, et ameeriklased on “utoopilised moralistid, kes teevad kõik, et... hävitada kurje inimesi ning elimineerida kurjad institutsioonid ja tavad”.⁸²

Ameeriklased leiavad seega, et poliitika üle ei tule otsustada mitte patriotismist lähtudes, vaid oma südametunnistuse järgi. Kui riigid Euroopas sõdu pidasid, kiitsid riigikirikud need sõjad heaks ning kutsusid inimesi üles riiki teenima ja riigile kuuletuma, kuid nii ameeriklastele endale kui nende valitsusele on sõja toetamine ja ka sõjavastatus olnud alati moraaliga seotud.⁸³ Tsiteerides taas kord Seymour Martin Lipsetti:

“Suur hulk ameeriklastest keeldus toetamast Ameerika-Mehhiko sõda (1864–1848), Ameerika kodusõda, Esimest maailmasõda, Korea sõda (1950–1953). Ja vastupidi, need, kes on toetanud Ameerika sõdu, on näinud neid kui moraalset ristsõdu, mille eesmärgiks oli kas kuku-
tada monarhilist võimu (1812. aasta sõda inglaste vastu), orjapidamist

⁷⁹ *Ibid.* Lk 46–48.

⁸⁰ *Ibid.* Lk 49.

⁸¹ *Ibid.* Lk 57.

⁸² **Lipset** 1996. Lk 63.

⁸³ *Ibid.* Lk 20.

(Ameerika kodusõda), kolonialismi Ameerikas (Hispaania-Ameerika sõda), kaitsta demokraatiat maailmas (Esimene maailmasõda), seista vastu totalitarismi levikule (Teine maailmasõda ja Korea sõda).”⁸⁴

Samamoodi on mõtestatud ka hilisemaid sõdu. Lahesõja käigus võrdustas Bush senior Saddam Husseini Hitleriga ning nimetas teda absoluutse kurjuse kehastuseks.⁸⁵ Ka terrorismivastase sõja koidikul, kolm päeva pärast 11. septembri 2001 terrorirünnakuid toonitas George W. Bush, et alanud sõda käib “absoluutse kurjuse” vastu⁸⁶ ning et Ameerika valitsuse “vastutus ajaloo ees on... vabastada maailm kurjusest.”⁸⁷

Ainsaks erandiks Ameerika Ühendriikide suuremates sõjapidamistes on olnud Vietnami sõda, mida toonane Ameerika valitsus ei mõtestanud sõjana kurjuse ja saatana vastu⁸⁸ ning mida võib-olla just seetõttu ameeriklased ka väga innukalt ei toetanud.

Kokkuvõte

Arvestades, et religiooni tagasihoidlik roll ülejäänud lääneriikides on maailma kontekstis pigem erandiks kui reeglilik, on pea võimatu leida mõõdupuud, mille järgi saaks anda Ameerika Ühendriikide poliitikas ja ühiskonnas esinevale religioonile kas positiivset või negatiivset hinnangut. Religioon lihtsalt on Ameerika Ühendriikides olulisem kui mujal läänemaailmas.

Religioon täidab ameeriklaste ühiskonnas ja poliitikas mitmeid erinevaid funktsioone: nii ameeriklastele endile kui ka mitmetele nende riigijuhtidest on religioon olnud oluline eelkõige isiklikus elus, Ameerika tsiviilreligioon on aidanud rahvast ühendada, kujundada ühist identiteeti

⁸⁴ *Ibid.* Lk 65.

⁸⁵ *Ibid.* Lk 65.

⁸⁶ **Juergensmeyer** 2004. Lk 35.

⁸⁷ **S. Atran.** Mishandling Suicide Terrorism. — The Washington Quarterly, 3/2004. Lk 67–90. Siin lk 86.

⁸⁸ **Lipset** 1996. Lk 66.

ja seotust uue kodumaaga, välispoliitiliselt on usulis-poliitilised hoiakud ja veendumused edendanud nii rahu kui ka konflikte.

Riike ja riikide poliitikaid ei tee heaks või halvaks see, kas need on usuga seotud või mitte. Igat otsust ja poliitikat tuleks hinnata tagajärgede, mitte usulise või sekulaarse maailmanägemise järgi.

Alar Kilp (M.A.)

TÜ sotsiaalteaduskonna võrdleva poliitika lektor

Kirjandus

- Anderson, B. C.** Secular Europe, Religious America — Public Interest, 2/2004. Lk 143–159.
- Atran, S.** Mishandling Suicide Terrorism — The Washington Quarterly, 3/2004. Lk. 67–90.
- Billings, D. B, Scott, S. L.** Religion and Political Legitimation — Annual Review of Sociology, 1994. Lk 173–201.
- Bruce, S.** Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Casanova, J.** Public Religions in the modern world. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Chaves, M., Cann, D. E.** Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure — Rationality and Society, 3/1992. Lk 272–290.
- Haynes, J.** Religion in global politics. London: Longman, 1998.
- Huntington, S. P.** The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.
- Huntington, S. P.** Who Are We? The Challenges to America's National Identity. New York: Simon & Schuster, 2004.
- Iannaccone, L.** The Consequences of Religious Market Structure. Adam Smith and the Economics of Religion — Rationality and Society, 2/1991. Lk 156–177.
- Jelen, T. G., Wilcox, C.** Religion and Politics in an Open Market: Religious Mobilization in the United States — Religion and politics in comparative

- perspective: the one, the few, and the many. T. G. Jelen, C. Wilcox. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. Lk 289–313.
- Juergensmeyer, M.** Holy Orders: Religious Opposition to Modern States — Harvard International Review. 1/2004. Lk 34–38.
- Juergensmeyer, M.** Terror in the mind of God: the global rise of religious violence. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Kik, M. K.** Church and State. The Story of Two Kingdoms. New York: Thomas Nelson & Sons, 1963.
- Lejon, K.** Reagan, Religion and Politics. The Revitalization of “a Nation under God” during the 80s. Lund: Lund University Press, 1988.
- Lipset, S. M.** American Exceptionalism: A Double-Edged Sword. New York and London: W.W. Norton & Company, 1996.
- Marsden, G. M.** Afterword: Religion, Politics, and the Search for an American Consensus — Religion and American Politics: From the Colonial Period to the 1980s. M. A. Noll. Ed. New York: Oxford University Press, 1990.
- Monsma, S. V., Soper, C. J.** The Challenge of Pluralism. Church and State in five Democracies. Lanham: Rowman & Littlefield, 1997.
- Murrin, J. M.** Religion and Politics in America from the First Settlements to the Civil War — Religion and American Politics: From the Colonial Period to the 1980s. M. A. Noll. Ed. New York: Oxford University Press, 1990. Lk 19–43.
- Pettigrew, T. F.** Peoples Under Threat: Americans, Arabs, and Israelis. — Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology 1/2003. Lk. 69–90.
- Putnam, R.** Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, 2004.
- Smith, A.** An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Oxford: Clarendon Press, 1976.
- Smith, D. E.** Religion and Political Modernization: Comparative Perspectives — Religion and Political Modernization: Comparative Perspectives. D. E. Smith. Ed. New Haven and London: Yale University Press, 1974. Lk 3–28.
- Sterr, M.** Macht der US-Lobbyisten — Internationale Politik. 2/2000. Lk 35–41.
- Swatos, Jr, W. H.** Denomination — Encyclopedia of Religion and Society. W. H. Swatos. Ed. Walnut Creek: Altamira Press, 1998:
<http://hirr.hartsem.edu/ency/denomination.htm>, (19.05.2005).

Wald, K. Religion and Politics in the United States. Lanham: Rowman & Littlefield, 2003.

Wald, K. Religion and Politics in USA. Washington: Congressional Quarterly Press, 1997.